

18

Вахит Хаджимурадов

*Хьалимин
Йага —
Шимин Чора*

НОХЧИЙН А, ОБРСИЙН А МАГТАХЬ АНАЛИТИКАН,
ПУБЛИЦИСТИКАН БЕЛХАШ
(АНАЛИТИКО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ
НА РУССКОМ И ЧЕЧЕНСКОМ ЯЗЫКАХ)

Вахит Хаджимурадов

Хьалимин Йага – Шимин Чора.

Нохчийн а, оьрсийн

а маттахь анализикан,

публицистикан белхаш

(аналитико-публицистические

статьи на русском

и чеченском языках)

«Издательские решения»

Хаджимурадов В.

Хьалимин Йага – Шимин Чора. Нохчийн а, оьрсийн а маттахь
аналитикан, публицистикан белхаш (аналитико-публицистические
статьи на русском и чеченском языках) / В. Хаджимурадов —
«Издательские решения»,

ISBN 978-5-00-597496-9

Некоторые произведения данного сборника публиковались отдельными изданиями. В данной публикации читателю предлагается ряд публицистических, аналитическо-критических статей по произведениям современных чеченских писателей и ряд авторских аналитических работ. Х1окху аналитикан а, публицистикан а белхашна т1ехь гойту нохчийн х1инцалера яздархойн произведенеш, иштта авторан а цхьацца публицистикан статьяш.

ISBN 978-5-00-597496-9

© Хаджимурадов В.
© Издательские решения

Содержание

ЛИТЕРАТУРНЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ	6
Конец ознакомительного фрагмента.	17

**Хьалимин Йага – Шимин Чора
Нохчийн а, оьрсийн а маттахь
аналитикан, публицистикан белхаш
(аналитико-публицистические статьи
на русском и чеченском языках)
Вахит Хаджимурадов**

© Вахит Хаджимурадов, 2023

ISBN 978-5-0059-7496-9

Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero

ЛИТЕРАТУРНЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ЧЕЧЕНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аналитикан статья. «Шимин Чора а, Хьалиман Йага а.»

(Аналитическая статья по некоторым рассказам Бурчаева Халима из цикла рассказов о главном герое Йаге на чеченском языке: «Чора Шимы и Йага Халима»)

Исбаьхьаллин произведенин мехалла хаа лаахь, вай иза юсту халкъан барта кхоллараллица. Произведени лаккхарчу тегане кхачар ду барта кхоллараллина улло г1ортар, цунах тарьялар, и санна лийройцург хилла д1ах1оттар. Лийройцург хиллачу произведенех классика олу. Масала, классикин произведенеш ю ала мегар ду халкъан забаре дийцарех. Таханлерчу дийнахь халкъо кхоьллинчу классикан персонажашца буста бог1уш, цаьрца цхьаьна лаккхарчу тег1анахь лаьтгаш бу, масала, Хамидовн 1-Хь. Бож-1ела, Сутарби, Майма и д1. кх.

Яздархойх, цхьаверг, алссамо кхьаьбог1уш кхочу оцу шен лаккхарчу тегане. Шолг1ачун аьтто хуьлу иштта Чора, Молнесарт санна, царех мелла а тера прототип лула-кулахь 1аш-вехаш хиларна васт кхолла. Иштта прототип карийча, иза боккха аьтто а бу. Х1унда аьлча, тоьал шен колорит йолуш велахь, и прототип иштта а хуьлу нахан багавахна а, вевзаш, везаш а, цунах лаьцна барта дуйцуш а. Яздархо, и бакь яздархо велахь, 1енлур вац, мел ч1ог1а дуйхьала тийсавелча а, ишттачу прототипах шен персонаж ца кхоьллича а, кехата т1е ца ваьккхича а. Кхин д1адерг яздархочун пох1мах доьзна ду.

Иштта аьтто баьллаг1уш тера ду, шен статьяшца, очеркашца вевзаш волчу Бурчаев Хьалиман. Исбаьхьаллин произведенеш, нохчийн а, дуйненаюкьяра а яздархойн кхолларалла теллина ца 1аш, Хьаьлиман дика, чомехь байташ гочьян а аьтто болу. Амма тахана вай мелла хьяан хьовсур ду цуьнан к1орггера пох1ма гучудаьлла кхин а цхьа аг1о, и ю Хьаьлиман проза.

Аса лакхахь ма-аллара, Хьалимна карийна шен Чора, шен Молнесарт. Иза ву цуьнан дийцарийн коьрта турпалхо Йага. Ца хаьа, нийса муха аьлча хир ду, Йагина Хьаьлим карийна аьлча а хир дац харц. Иштта пох1ма долчу яздархочунна каравахан а дац-кхий прототипна а атта.

Муха делахь а, цу шиннан аьтто хилла вовшех кхета. Вайн гур ду Хьаьлиман: «Хала хьеший», «Йагин «кхалхар», «Зударийн саьхарло», «Талорхой», кхин а зорбане девлла а, довлаза а дийцарийн цикл евзича. Уггаре хьалха Хьаьлиман дийцаршкахь кхьаьсттина тидам т1ебохуйтург иза к1орггера нохчийн мотт хууш хилар ду. Ала деза, Хьаьлим университетан студент волуш дуйна нохчийн мотт ц1ена бийцарца, аса тидам бина ву. Лаьмнашца 1аш болчу кегирхоша оцу хенахь а буйцура г1олехь ненан мотт. Ткьа х1инца Хьаьлиман кхоллараллехь нохчийн мотт тоьллаг1уш цхьаь бу.

Цуьнан дийцаршкахь юкьяра кхин цхьаь а ду. Цо ч1ог1а говза пайдаоьцу нохчийн халкъан барта кхоллараллах. Масала, Хьаьлиман «Зударийн саьхарло» дийцарехь цо пайда эцна зударех лаьцна нохчийн ширчу забаре дийцарех «Зудчо саьрмик кьярбар», «Хи чу кхоьссина зуда майрчо хица хьала лехар». Амма авторо уьш а, кхиерш а (забарш, бегаш, аларш) шен дийцаршна юккье тегна тай сел дуткьа хиларна, вай боккбал а теша шадоллучун автор Хьалиман хиларх. Иштта говза нохчийн халкъан барта кхолларалах пайдаэца хаа а оьшу йоккха майралла. Х1унда аьлча, хьан произведени барта кхоллараллица цхьана тег1анахь лаьтгаш яцахь хьайн пох1мех хьо тешна вацахь, и санна долу зеделларг юьхьк1абоцуш дерза кхерам болуш ду. Амма Хьаьлимин Йага а ву озийна оцу барг кхоллараллера схьаваьккхича санна, авторо шен хьекьалца цуьнан васт кхоьллинехь а.

Композицин кхин а цхьа киртиг ю Хьаьлимин массо а дийцарийн вовшашца уьйр кхуллуш. Рог1ера дийцар чекхдолуш Йагин Бийтар-эвлахь а, гуонаха а ца хууш ца дуйсу х1окхуьнан рог1ера «хьуьнар». И рог1ера Йагин хилам цуьнан юьртахоша а, ешархошна а, дан, лелон

нийсадоцург, нийсадерг гойтуш, къастош, масала хулий д1а а х1угту. Оьрсийн туьйранахь кхаа вешех жимахверг санна, хьекъал к1езиг ду моьттуш хилла Йага массарел а хьекъале кара а во дукхахьолахь, чаккхенгахь. Баснехь санна, жам1 деш чекхдолуш а нисло Хъаьлимин дий-царш шадерш бохург санна.

Йагас шен мискачу ц1оканна талзар деш гойту адамашна шайн кхачамбацарш. Юьхь-анца, кхин башха ондачу дег1аца а, ницкъаца а къаьсташ воцу Йага, наха деш дерриг дан г1ерта пекъар Йага, дикка собар а, оьздангалла а гойтуш чекхволу дукхахьолахь. Аьлча а, къо-нахчун амалш а гойтуш. Масала, «Хала хьеший» дийцарехь Йагас Деле вехна нисвелла кхоь хъаша маликийн амалш х1окху дуьненчохь юй хаа хьекъал тоьуш а бац. Нохчийн г1иллакхехь хъаша т1еиэцаран шен аг1онаш ю, ч1ог1а ларо езаш: хьешана, г1олехъа кхача х1оттор, г1о-лехъа вижа-сада1а меттиг хилийтар, иза ларвар и д1. кх. Амма хьешан оьздангалла а ю кхин к1езга декхарш техь доцуш. Ткъа Йагина нисбелларш хьеший бац, уьш адамиьн юкъметтигийн сакхташ, цамгарш ю. Шен говре ша х1аллакъяйтина Йагин йол-м Мохъадис шина кепекан мах а ца хетта. Иштта гойту Мохъадина хьешан оьздаллин декхарш шена хийра хилар. Шозлаг1а, Йага волчу кхаьчна хъаша Бух1ади, юьхьанца хъа. ча, дийцаран бакъахъа турпалхо ву. Ч1ог1а г1иллакхе, оьзда къамелаш деш, Гилас оьздадоцург дийцича а, собарца сатухуш гойту цо ша. Ламаз дар а ду цуьнгахь вайн ойла т1еерзош, цунах бакъахъара стаг веш. Амма дикка цуьнан суьрте хъаьжча вайна тусало Бух1ади оцу шен ламаз дарх «байракх» а йина лелаш хилар, ша дика стаг хойтуьйтуш, вай говза 1ехош хойтуьйту цо чаккхенехь. Коьртаниг, хьешан декхарш кхочушдеш цо лело кеп еккъа ц1ена кеп а хулий юьсу.

Кхозлаг1а хъаша, Гила, иза-м х1инцлера ун ду, цамгар хилла а ца 1аш. Цхъа меттиг бу дийцарехь Гила, цхъана геннарчу хенахь, мелла а делахь а г1иллакхахь, оьздангалахь хъакхалуш хиларан. Ша дика мелла а волуш, киснахь доллуш къаьркъанан шиша а долуш Йага волчу хьошалг1а кхаьчначу Гилас, и шен киснара къаьркъан шиша «чохь берашна ца гайта», олий пурхахь хьулдо. Амма и х1усамехь а, къаьсттина оцу х1усаман хьешашца а, оьзданиг к1езиг дуьйцу цо, ша бен кхин стагта а кху чохь воцуш санна. Вехна стаг, молуш волу стаг – иэьх а, оцу иэьхъаца шен са а дайъина стаг ма ву. Ша схъаваре терра, бодано д1акхаьллича санна, къайла а волу иза, 1уьйрана х1усамден 1одика яр а доцуш.

Халчу хьешех лаьцна Йагас жам1 деш дош олуш чекхдолу дийцар.

«Йагин кхалхар» дийцарехь Йагас мелла а жоп ло Гила санна цомгуш нахах хиндерг гойтуш.

Ма вайн дай бацар-кха, къаьркъанаш муьйлий, тентагбуьйлуш, 1аьмнаш чу иэгаш, шайн хечеш яшош, лайла оьгуш, шайн бедарш бехъеш, шаьш г1орош лелла. Стенгара кхечи къомана кхераме цамгар, ун? Х1унда т1еийци вайн къомана векалша иза а, кхин а ц1ена доцург?

Шен стуншичийна зуда ялийнчохь сакъийрина базбелла корта бохуш кхочу Йага, шен коьртана «дарба дан» кафе. Кхузахь дика гайтина авторо, вайн къомана хийра хиллехь а, х1инца вайн ц1ийх д1аиэн а гена йоцу алкогольхойн «барта кхолларалла». Йагас а, кхуьнан пур-банца х1ара 1аш волчу истолана гуонах д1атарбелла вукху кхаамо а, къаьркъанан 1аь юкъахъа хъаьвзий, сихха «гергало» тосу. Сих-сиха достучу къаьркъанан шишнаш чуьра, шайт1анийн ловзар санна, даьржа х1окхеран гуона юккъехь а сакъерадаларан сург. Оцу суьрто 1ехавой, Йагас а олу кедан дешнаш (алкоголхойн кхуьуш йолу барта кхолларала) «Ма долиьла синачу бай т1ехь ц1ен зезаг, ша мохе техкадойтур делахь! Ма молийла к1анта къаьркъанан стака, ша цуьнга леставойтур велахь!» И дешнаш «доттаг1аша» ч1ог1а безамца т1еобцу, я хета иза иштта... Дукха дах-м ца ло и сакъерадалар а, шайт1анийн ловзар санна. Тиларчу вахча санна, маларо баьхъна корта истола т1е биллина 1уьллу Йага меттахвоккху, кафе чуьра ара а воккху. Х1инца оцу меттехь гойту Йагех дийцаран авторо, х1окхунах х1ун адам дина шишана чуьра шайт1ано. Ша мила ву а ца хаьа, стенгахь ву, стенга ваха деза а! Я цхъанхъа а ваха де а дац цуьнан, базбелла даш хилла корта, дазделла дег1! Къонах, нохчийн къонах вужу лайла, къонах аьлча а, къонахчух дисина сакхат! Шийлачу махкахь хийла и санна пекъарш бисина даиманна

а оцу лайшкахь. Вайн махкахь иштта шийла ца хилахь а, иштта корта байъина стаг дIахалла де доцуш-м дац и вайн Iа а. Делахь а вайн махкахь хIинца а дукха бисина доглазам болуш, адамаллех буьззина бакъ нохчийн къонахой а. Царех цхьаь ву дийцаран турпалхо Асланбек а, цо лай бухара воккхий, шен хьаша во, некъан йистгехь Iуьллу Йага.

Асланбека гихь, текхош, шайн сов цIа чурьа лохуочу дечиган маьнги тIе кхачийнчу Йагина, гIан го ша велла! Беламе говза гойту Хъаьлима шен дийцаран и дакъа а. Амма, вай и йоьшуш делахь а, саготта дуьтург ду – вайн синхаамехь Йага наб кхетта бен вацахь а, хууш ду иза ша-шена а, шен улрчарна а велла ву боккъала а, иза дуьззина адам дац, амма оцу адамах йисина цуьнан харц, вуон агIо ю.

Хъаьлимна шен пекъар, дийцаран турпалхо Йага, везаш хиларна, цо-м иза, кхеравой, меттавалаво, вайна шен Йагех къа а хоьтуьйтуш, шена санна.

Кхузахь а, Йага кхеро, Хъаьлима говза композицин сурт дIанисдеш пайдаоьцу халкъан барта самукъане доцца дийцарх. Йага, вуочу гIан-набарша хорам бой, хьовзавой дечиган маьнги тIера чувужу, керчий, маьнги кIелахь пенах мара дIагIуртий, кхин ваха меттиг боцуш вуьсу иштта Iилла. Кхераваларо самаваьккхинчу Йагина тарло, ша боккъала кошахь ву аьлла. Иза уггаре а чIогIа кхийринаг тIекхечи Йагина: малар кийрахь долуш валар! Йагин оцу дог-ойлано а вайна гойту, иза кхеташ хилар, ша къаьркъа муьйлуш ша шен хIаллаквар Дала хьалха а къилахь дуйла цунна хууш хилар а. Делах цуьнан озаваларо а гойту, иза велла дIаваьлла стаг воций а.

Асланбека шен хIусамненаца, маьнги кIелхьара дуьхьалатийсалушшехь, хала озийна схьаваьккхинчу Йагина гина сурт дахар чIагIдеш ду. Эзарнаш адмашна хIора дийнахь гуш, уьш цец ца дуьйлу сурт: чохь, кор-неI, истол, гIант, маьнга, тIехIоьттина дийна хIара санна ши адам. Гуш, буьрса жожжахатин цIе а йоцуш, тамехь эсала йовхо луш нохчийн пеша чохь догу дечиг. И цIенчу дахаран хаза сурт ду, Йага цига юяхкхойкхуш санна гуш. ХIора Хъаьлиман дийцаран баснехь санна жамI деш нислучу чаккхенехь санна, Йагин оцу чохьнах самукъадаларо цунна дахарх чам карлабаларо гойту Йагин коьртехь мелла а дикчу агIор хийцамаш хиллий.

Мелла а историн агIонаш гайтина а ца Iаш, оцу тоьшаллийн Йагин гIоьнца, шена хетарг, шен дуьне гар вайна довзуйту Хъаьлима «Талорхой» цIе йолчу дийцарехь.

1993 шераш хала а, декъаза а киртиг яра Россин пачхьалкхехь. И дамар цу хилла яхана яра советан империи, шена тIаьхьа ийзош яра цо, Росси а. Ахдуьне дIалаьцна лаьтгачу пачхьалкхан массо маьIпехь карзахбевллера талорхой, зуламхойн тобанаш. Акха капитализм яра шен ира, луьра кIомсарш къерзош пачхьалкхана. Оцу хенахь, суна хууш, Iаламат онда зиэнаш дара Читински областина а, Китай пачхьалкъана дозанехь Аргунь цIе йолчу дозанан хи техь, Краснокаменск-гIалахь. Сецош цIерпошташ, вагонаш яссаеш, шайна гIаролаша дуьхьало йича, и вагонаш цIе туйьсуш ягош, талзар лагтош бара цигара талорхой. Оцул йоккхачу пачхьалкхехь масане хилла хира ду и санна масалш. Талорхоша лелориг-м берийн ловзар дара. Заводаш, фабрикаш, мехкдаьттан, газан дийнна отраслешан керла дай буьйлуш бара, беламе, кIеззиг мехаш луш, уьш шайн долайохуш, караерзош. Иштта инзаре къиза а, хала а вайн пачхьалкъана тIехIоьттина хиллачу киртигах цхьа жима цинц бу Хъаьлима «Талорхой» дийацарехь хьабинарг.

Кхечу агIор хила йиш а яцара, Нохчийчохь да воцуш, адам доьхна, шашь хIун дан деза ца хууш лела хан ю иза. Белхаш боцуш, генара белхаш боьхна, алапаш доцуш, къам бIарзделлера, оцу къомана юккъехь собар кIезиг дерш, аьрха нах а нислора.

Шен дийцар долош, Хъаьлима юьхьанца гойту вайна, мела а оцу къызчу хиламашна йистехьуо нисбеллачу ламанхойн Iер-дахар.

Йагин Бийтар-эвлахьцкъачунна тийна дара. Эвлахь кест-кестта дIайоккхучу токуо а, лахара хьала хезаш долчу къамелаша гойту хIокху тийналлина а тIегIерта йоккхачу пачхьалкхехь а, къаьсттина Нохчийчохь, хилла хийцамаш, бохамаш.

Амма Хьалима кхуллу метан говзачу исбаьхьаллин г1ирсашца шатайпа сурт, хьалха санна коьрта турпалхо Йага а волуш, кхоьллина басарш ма-торру юстаха а тоьттуш. Беламе дийцаршкахь бохаман суьрташ гайта къаьсттина дика пох1ма а, йозанан говзалла а, адамийн амалш евзаш а, адам дезаш а хила веза яздархо. Ткъа Хьалим х1окху дийцарехь дика ларавелла и декхарш кхочушдеш. Цо беламе гойту цхьаберш, иза доггаха вольу вукхарах, амма яздархочун беламна юккъехь, дикка цуьнга ладоьг1ча, къаьста оцу адамах цуьнан шен дог лазар а, боккха кьинхетам а.

Йага-м шен зудчо Босбикас лелийначу урда т1ера далараш санна йолу хьаьжк1аш чуерзийна, оцу рицкъанах а воккха а веш 1аш вара. Амма Йага санна болу ламанхой карзахбоху лахара рицкъах йоьттина машенаш цхьаберш хьалакхийла боьлча, Йагина дагайог1у хьалха обаргаша Теркал дехьара кхийлина реманаш. Яхье волу шен доттаг1ашца Хьаппица, Мушуца, Шовхалца а. х1ара, наха лелочуьнга хьожий, ойла ца еш, юкьаг1урту, ткъа цунах х1ун хуьлу вайна гур ду дийцаран чулацам вай теллича.

Гуьмсе-г1ала Йага д1акхаьчча, цецволий вуьсу. Ерриге а Нохчийчуьра гулделла адам хуьлу, аьчканекъан бохалла д1а а, схьа ц1ераш ягош 1аш. Х1оккхузахь ву Йагин кхоь накьост а, цара шайн доттаг1чунна хьобху вагонаш т1ера х1ун мехала ю а, яц а.

Йоттуш шашлык а хааели, малар а ду, шелонца кьийса агта хилийта. Беламца гойту яздархочо кхузахь адамийн амалш талхар йоццучу хан-заманыхь. Иза гайта аьтто болу х1окху наха, синкьерам бу бохуш оцу юккъехь маьтгаза лела адамаш, дуьйцу къамелаш гайтарца. Кьоман сийлахь йолу амалш, оьздангаллаш хьобшу кхуза гулделлачу адамо. Схьахетарехь, иштта кхин генадалахь Нохчийчуьра массо маь1ера кхуза схьагулбеллачу наха, берриге махкахь даржор ду и къам маьтгазадоккху долу х1у! Иман даржош йолчу халкъан институтан векалш а хаало йистехьуо назманаш олуш. Йагин аьтто а болу цаьрга хаттар дан. Халкъан оьздангалла яржош хуьлчу синкьерамехь шена цакарийнарг а, лоху Йагас дешначу нахехь. Амма кхуза гулбелла бакхий нах а бу шайн рицкъ кхузахь ду моьттуш, Дала шайна делла. Шайна бег1ийла хеттачу аг1ор дерзадо цара, рицкъа х1ун ю аьлла, олучух шаш кхетар а. Ц1ера арадаьхначу хенахь шайгара даьккхина, лулара къаьмнаша шайна дерзийна рицкъ а долучух тера ду цхьаболчарна х1инца а дагадог1уш. Уьш бу и рицкъа ц1ера арадаьккхинчу къомана Дала х1инца юхасхьаьжийна моьттуш, шайн дог оцунах 1ехадеш. Милла ца дала а, шайна мелана а олий, оцу адаманаша-м зуькаран ч1уг а хьовзайо.

Х1инцале а шайх дог даьккхина, шайн харц дог-ойла гайтина нах, ц1ерпошт генна 1аьхаш хезча кхин а ирча беламан суьртаца гойту авторо. Чуьтташ яккхий тоьпаш елахь а, юкьаьдоккхуш доцу ламаз санна, деза лоруш долу зуькар деш берш, цхьамма омра дича санна, совцу. Уггаре инзаре беламехь ду, оцу Далла г1уллакьдеш болчу баккхийчу наха, ц1ерпошто дохьуш дерг шайна зуькар дарна мелана дохьуш саг1а ларар. И нах-м болчух тера дац ялсамане т1е кхаччалц хьежа шайн зуькарна ял схьаэца.

Амма оцу т1ехь а авторо гойту кхин а кьиза а, беламе суьрташ. Чухецаделлачу адаманаша сецначу ц1ерпоштан вагонийн не1арш йоьллу, дог1анаш дохош. Чухьаьддачу адамо когаш к1ел вожнарг а г1атта ца вуьтуш, хьобшу, т1е когаш бохуш, т1ехлелха уьш вагонашна чу. Ткъа дамех юьззинчу вагонан мах а кьиза хадабо цара: «Ж1аьлеша даарг, деккъа цена дама бен дац кзу чохь-м!»

Уьш ду-кх ц1ера арабаьхначу хенахь мацалла лайначу нехан бераш!

Йага а ву хьеребирзинчу наха шен б1аьргаш чохь шайн кьиза це латийна, б1аьргах сара кхетча санна, д1асауьдуш. Х1окхунна а, шайн зеделларг долчу накьосташа ма-1аммора, ца деза дама! Мандаринаш! Шекар! Амма репортеран буйнарчу кинокамерина т1еветтало иза. Уьстаг1ий чохь долуш вагон ю аьлла хезча, цига а хьоду Йага. Амма оцу адаманаша массарна а дан дог1ург шен Йагина т1ехь до авторо. Вагон чуьра аракуььсу уьстаг1ий д1асаидош ду адам, Йагас, катухий, биь ког а лоций, шен гитуху уьстаг1, амма х1окхуо уьстаг1 бу моьттуш ги тоьхнарг и уьстаг1ий лардеш хилла ж1аьла хуьлу. Адмийн юьхь яйьина, ж1аьлин кепе дирзинчу

адмана дог1урш шаш санна ж1аьлеш ду! Оцу адмалла дайна хыйзачу адмашна дог1ург кхин цхьаь а шен Йагина т1ехь гойту Хъалима. Наха шайн дезар дина висинчу вагон чохь шена ижу лаха вулу Йага. К1адех, пхьег1ех а ца вешачу Йагина хаало ц1ерпошт д1айоьдуш. Х1ара чукхоссавала ца кхуьуш ц1ерпошт чехка йолу. Йага х1инца Дег1астанера дозанахь лаьтгачу 1едалан белхалошна нийсса кера д1ахьош ву. Ша саннарш алссам хиларна, Къедин-юьртахь сацийначу ц1ерпоштан керара волий, г1аш ц1ехьа лаьмнашка вог1у Йага.

Дийцар чехкдолуш, кхечу дийцаршна санна, жам1 дар, чаккхенца олу дешнаш кхин хьехаме дацахь а, к1оргга маь1на долуш ду, дийцар дешнарг бен кхетар воцуш а ду.

«Къедин-юьртахой санна, дика нах кхечу ярташкахь бу аьлла хеташ-м вац со!» – Йагин ойланца дерзадо шен дийцар Хъалима. Къедин-юьртахой-м шаберш а вон хуьлийла дац, ткъа диканаш буй Йагас хестораш?

Доцуо делахь а, мела а философин чулацам болуш а ду Хъалиман «Зударийн саьхь-арло» ц1е йолу дийцар. Дика делахь а, вон делахь а, кхин 1алман суьрташца басарш ца кегош, шена дика евзачу адамийн амалшна, дог-ойлана т1е тидам бахийтина авторо х1окху дийцарехь а. Кхин цхьаь а ду, вай хьалха ма-къасттора, Хъалиман шен дешан говзаллица аьтто баьлла х1окху дийцарехь а, нохчийн къоман барта дийцарех пайдаоьцуш, шен дийцаран чулацамца дийна цхьаь хуьлуйтуш уьш иьдан. «Зударийн саьхьарло» дийцарехь Хъалима пайдаэцна шина нохчийн забаре дийцарх.

Х1окху дийцарехь Йагица цхьана жигара дакъалоцуш ву х1окхуьнан ши накъост Шовхал, Хъаппи. Сюжетан коьрта ойла хьаьвзи зударийн, божарийн амалш самсаяхарна гунаха. Йагин зудчуьнга Босбикига мукъна а дош ца кховдош, и амалш кегошберш шаш божарий бу, цундела куьгбехке лоруш а х1окхара зударий бу. Кхузахь еккъа ц1ена божарийн монологаш а ю. Амма коьрта сюжетан сиз ду, зударех Йагин накъосташа дуьйцург, х1ара хьовзош-тусуш, шен Босбикина чу а хохкуш, шайн жимма самукъадаккха лерина х1оттош кеп. Йага-м кхета мегар дара, шен накъосташа, шаш бакъ хиларан тоьшаллина, далош дерш халкъан забаре дийцарш хилча, уьш бегаш буй. Амма и ца тешаран авторо хьалха х1оттийна 1алашо а вайна дийцаран чаккхенехь гучудер ду. Цкъачунна-м Хъаппис, Йага зударийн саьхьарлонах тешийта, дуьйцучу инзаре хаза беламе дийцарех 1ехавелла. Хъаппин дийцарехь зудчо-м ша саьрмик болу ор чу кхоьссича а, и т1е а ***й хохьку. «Саьрмикна х1ун ю зуда, цкъа кхаллал х1ума бен яц!» – ойла дага ца йог1у Йагина, иза-м х1инцале а Босбикех цатешаман бух кхуллуш ву ойланашкахь.

– Уьш-м туьйранаш дара! – боху Йагас, амма оцу туьйранах иза теша кийчча ву. Оцу шен тешам т1ехь иза ч1аг1веш, Хъаппис дийцинарг бакъдеш, Шовхала а дуьйцу халкъан дийцар шена хезча-м ца олу Йагас «уьш туьйранаш дара!» Цо хазахетарца, т1араш тухуш, т1еоьцу иза. Х1инца иза дика тешна вог1уш ву шен Босбика а царех цхьаь хиларх. Йага ч1аг1о йолуш тешийта, Хъаппис кхин а т1етуху, зударша, йо1 ненан ирс лоруш, к1ентий ца бо, олуш дицарца.

Х1инца-м вист ца хуьлуш тапъаьлла 1ара Йага. Амма иза кхин метта ца воуьйту вукху-шимма, кхин а зударийн мекарлонех дуьйцуш. Ткъа шен Босбикина оьг1азвахна Йага-м вац цара дуьйцург хезачохь а. Йагина дагадог1у, ша Босбикига шена к1ентий беза бохушшехь вукхо йо1арий дуьнен чу бохуш хилар.

– Х1ан, 1одика йойла! Со д1авовду, – ц1аьхьана Йагас аьлча, ши накъост кхетта шаш-шимма аьлларг кхочуххиларх. Цара-м, сацо г1ерташ, г1ехьа дехарш а дира, амма Йага д1а-вахна дукха хан ялале цунна т1аьхьа вахара и шиь, шашшиннан синкъерам хьалха буйла кхетта.

Йагас ша чукхачарца сиха долиьра шен Босбикица дов, къайлаха ладуг1учу накъостийн самукъадоккхуш, Босбика а елаелира Йагас дуьйцург хазахетта. Амма ц1индас пеша хьалхара схьаэцна дечиг детта долиьча, Босбикина орцахбевлира къайлах ладуг1уш хилла Хъаппий, Шовхаллий.

Авторо философин х1илланца чехкдоккху шен дийцар. Босбикин бутт сов зама яьлча доьзалхо хилира. Иза к1ант вара...

Бурчаев Хъаблиман дийцарш шен меттан башхалашца а кхечу авторийн дийцарех мелла а шен юьхь йолуш къабсташ ду. А. П. Чеховс ма-аллара: «Йоцалла – пох1ман йиша ю». И дешнаш ду, аьлча нийса хир ду, Хъаблиман дийцаршкахь коьртаниг. Цул а мехалниг, и дийцарш вайна ч1ог1а юьххера хилар ду, уьш вайн дахар юккьера говзачу куьйгашца схьаэцна Хъаблима.

Нохчийн къомо х1инца кхуллуш, карладохуш, шардеш ду шен турпалхойх Чорех, Молнесартах забаре дийцарш. Хъаблиман Йага а ву, цхьана меттехь ца лавтташ, ч1ог1а йоккха т1аьхьало хир йолуш турпалхо. Цуьнах Хъаблиман кхин а дика дийцарш х1инца а язданза ду, аьлла хетта.

2005 шо

Аналитикан статья. Маршонах маьрша ойланаш. Цуруев Шерипан 1илманан талламах дош.

(Аналитическая статья по научно-публицистической работе известного чеченского поэта и писателя Цуруева Шерипа «Свободные мысли о Свободе»)

Нохчийнчохь а, Нохчийчохьнан дозанал араьхь а дика вевзаш волчу поэта, публициста, бина талламан болх барам боккха боцуш беллахь а, чулацам боккха а, к1оргте а, ойлайойтуш а бу. «Маршонах маьрша ойланаш» статья араяьлла 2003 шарахь, «Орга» журналан №8 т1ехь. Шерипас ма-аллара, дахаран юкьаметтигаллийн талламаш беш нохчийн маттахь зорбанехь арабевлла 1илманан философски белхаш бац, исбаьхьаллин литературехь вайн г1арабевллачу яздархоша бина талламаш а, хетарш а доцург.

Шерипан статья кхаа декьах лавтташ ю. Юьхьанца олуш долчу дашна т1ехь а, «Хаттаран исторех...» ц1е йолчу шолг1а дакъана т1ехь а антични философашна т1ера схьа ХХ б1ешере кхаччалца философин ойла а, оцу ойланах дуьненахь а г1арабевллачу философаша аьлла долу шайна хетарг довзийтуш йоцца экскурс еш д1айолайо автора шен статья. И белхаш дерриге а дуьненахь бевзаш а бу, церан бухт1ехь а, уьш 1аморан 1илманан а белхаш беш бу дукха хенахь дуьйна. Цундела вайна коьртаниг а, довза луург а Шерипас шегара аьлла дош, цуьнан синкхетам, цо ен философски ойла а ю. Дуьненан философин коьрта ойла статьян автора т1еялайо «маршо» бохучу терминна, маршонах бусалба динахь муха кхета олуш чекхийоккху Шерипас шен ойланаш. Цуьнца цхьабосса д1адолало статьян кхоалг1а дакъа «Маршо – нохчийн кхетамехь» – Шерипан коьрта ойланаш. Стоммачу сизца схьайог1у ерриг а статьяна т1ехула авторан ойланех цхьаь: стенах алан деза маршо, бакъ йолу маршо, оцу дешах хетарш а, ц1е а, кеп а йоцуш. «Адамо беш болу берриге исторически некъ иза маршоне беш болу некъ бу», – аьлла хета цунна. Нохчийн къоман маршонах кхетар а, сатийсам а: «дуккха а б1ешерашкахь дуьйна нохчийн къоман коьрта идея хила схьайог1уш ю». Амма «Шайх-Мансура бина г1аттам а, Таймин Биболта латтийна кьийсам а, имам Шемална т1аьхьа х1иттина 25 шарахь бина т1ом а, кхин цул т1аьхьа нохчаша бина т1емаш а нохчийн кхетамехь йолу маршо бахьана долуш хилла аьлча нийса хир дац. Маршо езар хила тарло нохчашка т1ом байтинарг, амма оцу т1емаша ца кхетадо вай нохчий маршонах, гучу ца доккху нохчийн маршонан маь1на. Ц1е йоцург, кеп йоцург оцу нохчийн маршонах к1еззиг х1ума доьзна ду 1995—96 шерашкахь бинчу т1емашца...» бохуш долу авторан дешнаш мелла а чолхе ду кхета. Х1унда аьлча юьхьанца схьайог1уш йолчу ойлана «герз карахь бинчу кьийсамийн 1алашо а хилла маршо...» мелла а дуьхьало еш уьш долу дела. Делахь а цул т1ехьа дог1учу мог1наша кхетаво дешархо авторо, х1унда хета шена иштта аьлла. «Нохчийн маршо дуккха а шуьйра а, к1орга а ю. Нохчийн маршо – иза адаман маршо ю, юьхьшен (личностни) маршо ю, чохьхара дуьйна «арайолуш йолу» маршо ю. Адаман, юьхьшен маршо дуккха а йоккха а, хьалдолуш а, диканиг кхолла таронаш йолуш а ю къоман, пачхьалкхан маршоне, я «ц1енна» араьбарчу (социальни) маршоне хьаьжча. Къоман, пачхьалкхан маршо адаман абстрактни, генара х1ума хила йиш ю дукха хьолахь, оцу тайпанчу «маршоно» адамна ницкъ бан тарло...». Авторан оцу дешнашна т1етоха деза аьлла хета кхин а цхьаь: 1995—96 шерашкахь а, цул т1ехьа а бина т1емаш х1инцалера дукха социальни а, политически а, экономически а хьелаш хьадеш, уьш бахьана долуш а хилла бу. Цуьнан

коьрта бахъана импери йоха тохаялар а ду, СССР ца йоьхнехь нагахь санна, Нохчийчоьхь тIемаш хир бацара. СССР йохарх, импери ца йоьхнера, империно шен дийналла йохаран кхерамна инстинкт бахъана долуш, салаца тохаделлачу дегIо санна, болийна кьийсам бара и тIемаш. Жимчу Нохчийчоьхь и тIом ца баржийнехь, империна йохаран кхерам бара. Оьрсийн меттан регионаш ларалуш йолчу Сибрехан цхьайолу регионаш а яра суверенитет кхайкхош, тIехьа сиха лергаш талийна Iийна Татарстан-м йийца а ца оьшура. Бакьдерг дийцича, Татарстана шайна йоьхуш йолу бакьонаш, цунна сиха дIа а елира, Нохчийчоьно йоьхуш ерш а яцара кхин дукха, ша кIезига яцахь. Ткьа Нохчийчоьхь хIунда болабелира тIом, оцу хаттарна а ду цхьа-могIара жопаш. Царах цхьаь ду исторически дагалецамаш, генни ларамехь кьомана дагай-огIуш йолу кьизалонаш, (кьоман цхьа а бехк боцуш!) Оцунах пайда ийцира «тIеман партийно», нохчий-м бацара и тIом шайн кхетамехь бан Iалашо йолуш а, Росси церан пачхьалкх хилла яьллера. Россино нагахь санна ницкьала уьш пачхьалкхана юккьера арабаьхнехь а, уьш буха оцу федерацияна юкьа баха гIерташ тIом бан тарлуш оццула чIогIа боьзна бара Россица. Оцуьна бахъана вай тIехьо дуьйцура ду. Ткьа хIинца Шерипан статьян кхин дIа а йолчу ойланех сайна хетарг ала лаьара суна, мелла а статьян чулацам а буьйцуш, сайн ойланах шу кхетийта.

Нохчийчоьнан Россица Iоттабакхамаш а, тIемаш а буьйлабалале хьалха нохчийн хиллачу юкьараллин дIахIоттаман анализ ю Шерипа кхин дIа шен статья тIехь еш ериг. Шуьйра хууш долу хIуманаш ду уьш дукхахдерш «ХIетяхьлера нохчийн юкьараллин дIахIоттам дуккха а бIешерашкара схьабьена ламасталлин дIахIоттам бу. Кхузахь дац регулярни эскар, полиции, Бац элий а, лай а. Нохчийн юкьараллин структура чолхе яц. Иза маьршачу нехан юкьаралла ю.» Вайн Iилманчаша-талламхоша а историкаша а дукха дуьйцу нохчийн эзара шерашкахь кхолладелла юкьалалин дIахIоттаман сурт. Шерипас а олу цунах шена хеташ дериг. Амма суна кIезиг хеза оцу аларшна чекьдаьлла сурт хIоттош олуш долу дош. Масала тIетоха лаьара оцу аларшна сайна хетарг а. Дуьнена гIарабевллачу политикаша, историкаша, философоша 2500 шо сов хенахь дийцар деш ду маьршачу демократически адамийн юкьараллех, марошонах лаьцна. Амма и дийцарш, Шерипас ма баххара, Европан хиламашна тIетевжина ю, уггар коьрта лаьтташ ериг оцу дийцаршкахь пачхьалкх ю. Пачхьалкхан дозанан юккьехь, пачхьалкхан барамехь хьовсарш до оцу проблемана дуьненан Iилманчаша. Нийсо лелош йолу пачхьалкх, «дика паччахь», аьлча а демократически пачхьалкх – и ду коьртаниг оцу дийцаршкахь. Пачхьалкх адмаша шайн дахарехь эзара шарашкахь кхоьллина, ца хилча ца йолуш структура ю боху цара. Европан хIинцалера пачхьалкхаш гойту цхьаболчара бос балош масалаш деш царах. Амма Шерипас шен статья тIехь, дуьхьара бохург санна, аьлла: нохчаша бина тIом пачхьалкхана дуьхьала бина бу, оцу тайпанчу адамийн юкьараллин структураца. «Халкь а, мохк а Россис шен дозанаш чулацар ца хета суна нохчаша ХIХ бIешарахь оьрсийн эскаршна дуьхьало яран а, ХХ бIешеран чаккхенехь тIемаш хиларан а бахъанаш... Уьш ца гIовтту, мадарра аьлча, пачхьалкх йилла. Уьш пачхьалкхана дуьхьал гIовтту. Пачхьалкхо шайна ницкь барна, пачхьалкхо шайца лелош йолу харцо лан ца лой гIовтту...» Амма хетало Шерипас а чаккхе йоллуш цунах лаьцна ца алар. Дикачу пачхьалкхо нохчийн латта дIалаьцна хиллехьара, нохчаша и агта тIеобцур дара алан гIерташ хетало. Нохчий шайн пачхьалкхан дозана чу лоцучу хенахь Росси шен кьам а, нехан кьаьмнаш а лай дина (крепостное право) кьизаллах юьззина пачхьалкх хилла. Амма, суна хетарехь, оцу хенахь баьхна нохчий, церан Iер-дахар, «пачхьалкх» олуш йолчу терминна, и мел дика хиллехь а, гена хилла, (генна хьалха!) Шерипас шен статья тIехь шуьйрра йуьйцуш йолу ХIХ бIешарахь нохчашна юкьахь хиллачу адамийн юкьаралла дуьненахь пачхьалкхаш мел ю цаьрца цхьана тарлур йолуш ца хилла. И хета суна ХIХ бIешарашкахь нохчаша латтийначу кьийсаман а коьрта бахъана. Пачхьалкх, мел чIогIа и демократи ларош елахь а, цуьнан маршо пачхьалкхан чулацам болуш ю, ткьа пачхьалкх мел диканиг а и юьхьшен маршо шенчул а лахар лоруш ю. Пачхьалкхан дозана тIех яла гIоьртича юху шайолу а кхин маршонаш, юьхьшан а, адамийн а, экономически а, кхин ерш а.

Шерипан статья кхин цхъана агӀонах лаьцца а ала луур дара суна. Цо кӀорггера а дика хаарш долуш а дуьйцу нохчийн 1ер-дахаран хьалха хилла чулацамаш, хӀинцалерачу заманца церан уьйр а ялайо цо. Амма цо а, кхин болчу таламхоша а тӀе тидам ца бохийтуш дерг и хӀинцалера нохчий ХӀХ бӀешарахь хиллачу нохчех къаьсташ хилар ду. Аса лакхахь ма-аллара, ХӀХ бӀешарахь кьийсам латтийна нохчий пачхьалкхана дуьхьала тӀом беш хӀаллакхилла, дийна бисинарш «пачхьалкх» кхетаман кӀелахь совцан безнарш бу. Церан дуьненах болу кхетам, адамийн юкьаметтигах болу кхетам хийцабелла, пачхьалкхан институташа са ца долуш къахьегна уьш шайн исторически хьолашкахь, нийса аьлча, лахарчу тӀегӀана тӀе охьабаха. ХӀунда аьлча муьлхха а пачхьалкхан структура, коммунизм олуш йолу утопи а цхьаьна, шен идеалехь нохчийн ХӀХ хилла йолу адамийн юкьаметтигийн структурана дуккха а тӀехьайуьсуш ю. Вайн кьомана гонаха ХӀХ бӀешарахь хиллачу пачхьалкхаша «дӀа ца кхоллуш» йуьсур яцара жима Нохчийчоь, амма хӀинцалерачу заманахь а ду гонаха 1аш долу къаьмнаш нохчашна шайн культуран, меттан а тӀелатӀкъамаш бан шадериг а деш. Вайн матте ладоьгӀча а гуш ду и, аса дуьйцуруш дац тӀе ца эцча ца довлуш тӀеэцна дешнаш. 1арбийн, Европан культурашна юкьанисделла ду вай хӀинца а. Кхетадеш ду, дуьне мел доккха делахь а, глобализацино цхьатерра баса далориг хилар массо а къаьмнаш, культураш.

Шен статья чекхйолуш Шерипас тӀе тидам богӀийту хӀокху ойлана: «Амма 1996—1999 шерашкахь (нохчийн йозуш йоцуш пачхьалкх йолуш) а нохчийн маршо хьаьшна яра. Чохьхара маршо йоцуш, сица маьрша боцуш болчу нахана шайна араьхара маршо яьлча. И маршо лан ца ло, цунах дезар эца ца хаьа. Лайн амалашка бирзина нах бу уьш, уьш цкъа а маьрша бовлуш бац...». Алан деза, нохчий пачхьалкхан дозана юкьа бахначул тӀехьа, дикка хан дӀаяьлла, тӀаьхьенна тӀаьхьенаш а хьалакхиина пачхьалкхан «кийрахь». Амма и пачхьалкх даима а «десте» хилла лаьттина нохчашна. Уьш пачхьалкхан дай хила 1амон дагахь цкъа а ца хилла пачхьалкхан бакьболу дай. Мелхо а уьш хӀаллакбеш, тӀехьатуьттуш, церан культура «ен» гӀерташ белхаш бина пачхьалкхо даима а. Нохчий шайн дайн адамийн юкьаметтигех а баьхна хилла, ткьа пачхьалкхана юкьабигича а уьш цу юккьехь 1ен-баха 1амош а ца хилла. 1996 шарахь яккхий кьизалаш а ловш, механа доккха цӀий а луш уьш цхъана пачхьалкхах кӀелхьара а бевлла кхин и санна йолу пачхьалкх ян гӀоьртича хӀун хийцало. ХӀХ бӀешарахь, нагахь санна Шемалан теократически пачхьалкх тӀамехь тоьллехь а, нохчаша и сихонца йохор яра. Шайн юкьаметтиг лелон а хуур дара царнна, шавш бехар а бара цхьа а пачхьалкх а ца еш. Амма хӀинцалера нохчий хийцабелла, мел чӀогӀа вай дайн гӀиллакхаш лелон гӀертахь а, уьш хийцалуш дӀагӀур ду. Шерипас шен статья тӀехь юьйцуш йолу юьхьшен маршо а нохчочун хийца езар ю пачхьалкхан муьтӀахь йолчу маршонца, пачхьалкхо шена луш йоллучу маршонца.

Таханлерчу дийнахь вайн кьомана хьалха лаьтташ болу хиламаша гойту вайна хийцамаш мел чӀогӀа хилла, вайн тахана Россин дозанахь елахь а, нохчийн пачхьалкх ю. Вай тахана бен ца дуьйладелла оцу пачхьалкхан маршонех кхета а, пачхьалкхехь дуьззина цуьнан дай а хилла даха а. ХӀХ бӀешарашкахь нохчийн хилла адамийн юкьаметтигаш гӀоле-м хир яра нохчашна, амма вайн таханлера бакьдерг и пачхьалкх ю, пачхьалкхехь даха 1емаш ду вай.

Минкайлов Эльбрусан «Гуорабожийна сай» цӀе йолчу дийцарах дош.

Аналитическая статья по рассказу известного чеченского писателя и публициста, главного редактора республиканского литературного журнала «Орга» Минкайлова Эльбруса «Упавший на колени олень».

«...Со лаамза хилла теш ма вара цуьнан дахаран...» ишттачу дешнашца чекхйоккху Минкайлов Эльбруса дахаран талламан-тидаман цхьа жимма йолу кийсаг, шен дийцар «Гуорабожийна сай», «Вайнах» литжурналан 2010 шарахь, №6 тӀехь арадаьлла долу. Амма и дахаран кийсаг ма-хуьллу хабийна, йоцца язъйна ю авторан дийцаран агӀонашна тӀехь, Минкайлов Эльбрус даима а гӀурту шен кхолларалехь дош ма-торру доца ала. ХӀара «Гуорабожийна сай» цӀе йолу дийцар а ду хьаьдда доьдучу дахарана юкьара дош хоржуш ка тоьхна схьадаьккхина

яздича санна. Эльбруса кест-кестта ша олуш ма-хиллара: «дийцар мелла а юккье совнах долу басарш ца ийдеш дош доцца олуш яздан деза, делахь а оцу доца яздара легашка хорам бина садукъдан а ца деза кхуллучу произведенин...» Дийцар ша кхуллучу заманчохь цу тIехь аьлла дош доца делахь а, Iаламат боккха а, «адаме муха ланлур бу техьа иштта халниг» аьлла хьотийтуш хала а адамийн дахарехь хилан тарлуш болу (хIунда ца мега ишттачу дахаран некъ, хилам хилла хила а) цхьа некъ бу автора теллинарг. Вайна гайтархьама бийцина бац и некъ, ша теш а волуш, шен дийцаран коьрта турпалхочуьнца шен синлазам а буцуш, цуьнан халонах ша дакъа а лоцуш, и хало шен дагах чекх а йокхуш, дог а лозуш дийцаран агIонашкахула чекхволу автор, шен турпалхошна улло а хIуттий. Дийцаран коьрта турпалхой Шемал а, Саида а бу, ткъа Шемалца ишколехь дуййна цхьана дешна, цхьана юьртара а волуш, вевзаш ву произведенин тIехь Эмин. Эминан цIарах ду дийцар дIахьош, амма дийцаран турпалхочун мотт хьобхург а хилла ца вьусу Эльбрус оцу произведенин агIонашна тIехь. Эминас дуйцуш долу, дагна лан а, лергана хаза а хала долу дийцар, автор гуш вацахь а, шен похIмин кIоргаллийца ша уллохь хилар гайтаро синлазам алсамбоккхуш ду. Эминин дийцар-м дац кхин басарш совдаьлла, ур-атгал шен накъостийн юьхь-сибаташна тIе тидам бахийтина а. Амма говзачу суртдиллархочо санна ши-кхо басархьакхаран кепехь кхоссар а дой автора кхоччушдолу сурт-м дуьллу шен турпалхойн. Масала, Шемалан дешнаша «...Хьажахь, хьажахь хьуьлла йогIучуьнга! Цхьа сай бу-кха, сай!...» ца дуйцу мел куц-кеп долуш хаза йоI ю Саида. Коьрта тидам тIебохуйтург духар а дац, амма вайн бIаьргашна хьалха хазчу куьцехь дуьззина сурт-м хIутту оцу йоIан. ЙоIан духарх лаьцна доцца аьлла долу «...бIаьстенан басаршца йогIу кьорза коч...» а ца хетало оцу кучан сурт кхолларан дуьхьа аьлла, амма – бIаьстенан хазалла гайта, бIаьстенан зама гайта аьлла хетало. ТIкъа коьртаниг йоIан куьцехь дерг: «...суна хета а хийтира и сайнах тера, цхьана курачу сайнах, паргIато евзаш а, и лоруш а болчу...» Мел дукха басаршца кьагош дийдича а алалур дацара иштта кIоргера чулацам болуш оцу йоIах дош. «ПаргIато еза сай» йоIан, кьоначу адаман дахаран юьхь, мел сирла дахар хьобху дешархочун синкхетамехь ишттачу турпалхочун васто. БIаьсте, кьоналла, «паргIато еза сай» – мел лекхарчу, сирлачу тIегIанашкара хаза дIадолало дахар. ХIаь, дахар даима а долало хаза, сирла – серлонна, хазаллийна кхобллина а ду дахар! Адаман ойланаш, догдагIарш а хуьлу даима а хазаллехьа гIерташ, амма адаман ницкъаш а, комаьршаллаш а цхьатерра ца хуьлу. Адам дукха чолхе кхобллина ду, дукха комаьршаллонаш цуьнца елахь а, цхьадолу адам дахаран Iаьржачу агIонашкахь тиллой дуьсу, хьуьнаюккьехь тилделларг санна, адам ша хьуьнюккьяра арадолу моьттуш кхин а кIорге чутуьлу. Мел чолхе ду дахар, ткъа и дахар довза, оцу дахарах лаьцна дош ала мел чолхе хьекьал оьшу. Эрна олуш дац: «дийцар – уггаре а халачу литературни жанрех цхьаь ду». Йоккхачу романан тIехь-м дийнна адамийн дахарах лаьцна яздан шортта таронаш ю, ткъа доццачу дийцаран агIонашкахь чолхечех цхьаь адаман дахар гайта ондда похIма долуш стаг хила веза. Эльбрусан аьтто баьлла, бу бохуш болчу вайн яздархойн дийцаршна тIера масала далийча а, цаьрца дуьстича а, шен дийцарехь кIоргера турпалхойн васташ кхолла а, дахаран юккьера цхьаь чолхе кхоллам гайта а.

Дийцаран юьхьанца дуййна автора вай цхьана кхераман а, хиндолучун а ийисарехь латтош санна хета, къаьсттина дийцаран юьххьехь вайна Саида евзинчул тIаьхьа. ХIунда ду вай авторан «ийисарехь»? ХIунда аьлча, шен дийцаран цIе а говза тиллина автора: «Гуорабожийна сай», дикка тидам бича, гуорабоьжна а бац сай – «гуорабожийна». Хьа? Сте? Дахаро? МостагIчо? Мел дукха хаттарш кхуллуйту оцу дийцаран цIаро а! Интрига цIеран тIера дIайолалуш ю дийцарехь. Хетало дийцарехь вайна хьалха хIуьттун долу суьрташ Iаламат тамашена, я инзаре хир ду, амма автора вайна гойту сурт дахарехь хила тарлуш а, хуьлуш долчех могIарера хиламийн сурт ду. Делахь а Эльбрусан дийцаран турпалхой а бу, массо а адам санна ша тайпа шайн амалаш йолуш, оцу амалийн бесарийн башхаллашца мехалла а бу уьш дешархошна. Соьга хаьттича, коьрта турпалхоша санна шен дуьненан кхоллам лохуш, дуьненчохь санна дийцаран агIонашна тIехь шен меттиг дIалоцуш ву ша автор а. Аса лакххь ма-аллара,

автор ву наггахь 1индаг1 санна дийцаран аг1онашна т1ехь хаалуш а, наггахь коьртачу турпал-хочун Эминан вастаца, амалца д1ауьйш а схьавог1уш. Делахь а билгала дериг ду, автор Эминан вастах шавериг а д1аййна ца хилар. Дийцаран мог1аршлахь шена лерина меттиг хилийта дуй а ца хаьа, автора Эминан васт мелла а эшош кхоллар. Сурт доккхуш санна, геннара шен турпалхой Саидий, Шемаллий гайта безначу киртигехь, меттехь шена хьалха тотту автора Эмин, цо шена автора т1едиллина и декхар кхиамца кхочуш а до. Амма синлозамо, кьинхетамо дог1овжочу меттехь Эминан уллохь делахь а, цуьнца ийна делахь а, г1улч хьалха хилла а цунна хьалха хуьлий а автора шен дог1овжадо шена дукха безаш болчу турпалхойн кьинна шен дог1озадо. Билгал долуш ду Эминан безамаш, кьинхетамаш цхьана Саидийца бен доьзна доцург, амма авторан синлазам хьаьрча Саидех санна Шемалан декъазчу дахаран хиламех а. Кхин цхьаь а ду, Эмин Шемалца жима волуш дуййна цхьана хьалакхийна велахь а, юьртахо велахь а, кхин доттаг1алла цаьршимма лелош дацахь а, цо Саида ялорна цунна кьинт1ера ца волу Эмин дахаран дохаллехь. Цуьнан бахьна а вайна дика гуш ду, Эмин ша а ву Саиде болу кьайлаха безам шен дагчохь кьуьйлуш, дешархойх цо и мел лечкьорах а гуш ду иза а «...б1аьрзе ца хилар...» кьона Саида ца гуш, аьлча а, кьайла-кьулаха ца езаш и ца хилар а. Т1аьхьа дахаран халонийн хиламаша а, ша шен бен ца гуш, ша бен дуьненахь кхин х1ума ца дезаш хиларна а оьшуш, дахарна к1елавуьсуш схьавог1уш велахь а, кьаьсттина кьона волчу хенахь Шемал Эминал онда ву амалашца. Цунна тешалла ду, масала, Шемалас мало а ца еш «йо1 йовза шена некь а лохий» шена хазахетта йолу йо1 Саида ялайо. Саидина а, Шемална а, ур-аттала ша-шена а гучубаккха ца ваьхьа Эмин шен йо1е болу кьайлаха безам. Дийцаран дешархошна а схьакь-ийдабо цо и Саидех лозуш долу са санна, кьинхетам санна. Оцу масалана т1ехь а гойту Эминас шен ледара, мела аг1о.

Коьртачу турпалхойн вовшашна юккьехь йолчу уьйрашна т1ехь хилла ца 1аш кхин цхьа аг1о а ю Эминас шен ледара гойтуш. Ала деза, Минкайлов Эльбрусас Эминан вастаца гойтуш ериг нохчийн интеллигенции хилар а, х1инцалерачу заманахь оцу интеллигенцино шегара ялийтина ледарлонаш гойтуш хилар а. Вайна дика дагадог1у, иттех шо хьалха вайн кьомана т1ех1иттина хилла кьиза хиламаш. Интелигенцино оцу хиламашкахь шегара гайтина хуьнарш а, нийса хир ду, ца гайтина хуьнарш аьлча. Суна хетарехь, Минкайлов Эльбрусан дийцаран т1ехь коьрта меттиг д1алоцуруш а, коьрта ерш а нохчийн кьомана т1ех1иттина халонаш, кьиза-лонаш а ю. Дийцар литературан жанр жимачех ларалуш делахь а, авторан дика аьтто баьлладехь коьртаниг а ду, йоцачу литературан произведенехь кьоман а, пачхьалкхана а ницкьа хуьлуш, дерриг дуьненан а бала кхочуш хилла болу баккхийн хиламаш гайтар. Ткьа шина-кхаа турпалхойн васташ бен ца гойтуш, ца кхуллуш ишттачу барамехь литературни а, дахаран а к1оргалла гайта яздархочунна к1езига девзаш хилан ца деза дахар а, цуьнан алсама хилан деза пох1м-алла а.

Дийцаран юьхьенгахь, дуьхьара вайна Шемал вевзачу хенахь, и жима стаг цхьабосса, адабийн юкьараллехь хилан еза аьлла юкьарлаьцначех тера, амалаш йолуш вац, Эмине хаьт-тича-м х1етте а. Эминас мелла а сийсаз яхь а, Шемалас ша мел бен-башхалла ца хеташ ша гайтахь а шен амалаш, дешархочун кхин дог доккхуш, дог дохош, билгалла вон ю аьлла амалаш а яц оцу жимчу стеган, хан-замане хьаьжича. Эмин санна тай тоьхча санна нийса и лелаш вацахь а, дешархочо шех дог оьцуш, дешархо шегяхьа д1аййзош ю Шемалан амалаш. Эмин институте деша вольду атта экзаменаш д1а а лой, Шемалан и аьтту ца хуьлу, делахь а Шемалас шена юьхьара лаьцна йолу 1алашо кхочушйо заочно деша а вольдий. Шена хазьелладчу йо1е геннара хьоьжуш ца 1а и, масала, Эмин санна кьайла-кьулах хьоьшуш, цо-м и т1ехьа а волий, йоьлан ойла шегяхьа а ерзайой и ялайо, шайн х1усам а кхуллу. Аьлла хета, нагахь санна Советан 1едал ца духуш, машарен зама кхин а д1а яханехь, Шемал кхин нах санна г1ийла шена а шен х1усаман а дуьхьа вехар вара аьлла. Берашна «берийн бешахь» меттиг а хир яра, Шемална а, Саидийна а бан болх а хир бара, цхьана х1уманах кхеран а ца дезара, шина волах цхьаь «дика во» харжа а дезара дацара. Мел к1езиг а хийцамаш буьйлалуш, халонаш т1ех1уьт-

тучу заманчохь Шемал милицин капитан ма хуьлу, иза Советан 1едал долчу хенахь к1езига дарж лоруш ма дацара. Вай кьайла дахийта хьавсича а Эминас дуьжийтур дац Шемал маларца эвхьаза ваьлла хилар жима стаг волуш дуьйна, цо адмна мел дохьуш долчу вонах Шемал к1ел-хьара ваьлла ца хилар а. Делахь а Шемалас санна кьаьркьа малар советан 1едал долчу хенахь, бакь дериг аьлча вайн заманчохь а, кьаьсттина Россин юкьараллин дахарехь кхин доккха кьа лоруш а дацара. Молуш болучаьрга хьаьжича Шемал масмалик хилан а тарлуш хьал дара, делахь а уггар а вончарех цхьаь амал-м ю иза, оцу т1ехь вайн ойланаш Эминан ойланашца цхьана йог1уш а ю. Делахь а, Шемалан мел делахь а, даржах х1ума а ду, шен х1усам а ю, кьизаллех сийсаш йолу зама т1е ца кхачнехьара Шемалан доьзална а, дерриг а вайн кьомана а. Халчу замано даима а адмана ч1ог1алла туьйсу, к1еданиг, ледарниг дакьаза а воккху оцу сохьта. Советан замано кечвеш вацара стаг халонаш лан, харцонашца кьийса а, оцу кьийсамехь толамаш баха а, лай хилан 1амавора. Берзан амалаш йолчу капитализмах-м вайн нехан х1инца а бац кхин баккхийн кхетамаш, кхечу кьаьмнашка, Россин регионашка хьаьжича вайн кьам х1инца а ша Советан заманахь дехаш ду тарделла 1аш ду. Ткьа Советан пачхьалкх йоьхна д1а-ьяьлча, советски «теплицан» хьелашкахь 1емина долу вайн кьам цхьана маь1ера вукху маь1е кхоссалуш тохаделира. Хуьлуш долчух билгал кхеташ к1езига адамаш дара, шайш х1ун дан деза хуурш кхин а к1езига бара. Кьомана хьалха бевллачара а, кьоман мостаг1аша а бен шайна пайда оьцуш стаг а вацара оцу хьелашкахь. Дийцаран аг1онашна т1ехь гойтуш йолчу масех митингаша а, цкьа цхьанна т1ехьадовлуш, т1аккха вукхарна т1ехьа х1уьттуш лелачу б1аьр-зечу адамаша а гойту мел кийча дац адам иштгачу хиламашна дуьхьала латта, кьийса а, шайна оьшуш йолчу меттиге д1аг1орта а, цига кхача-м х1етте а. Масанаш адамаш дакьаза дехира оцу чолхечу хьелаша, масанаш х1аллак а бира, царех цхьаь Шемал а, цуьнца цхьана Саида а, церан х1усам а. Иштгачу хийцамашна кийча вацара Шемал, цуьнца цхьана дерриг а кьам а ца хил-лера иштгачу хийцамашца кьийса, толам баккха, толам баьккхича а, цунах нийса пайда эца а. Кийча ца хилира Эмин а, цуьнца цхьана вайнехан шайолу интеллигенции а. Эмин Шемал санна дакьаза цаваларан бахьана дахаран хийцамашца и ларавалар дацара, амма и а, вайн интелли-генции а юьстаха латтар дара, кьийсамана йистехьа латтар! Интеллигенци кьоман нийсонехьа болчу кьийсамехь хьалхарчу мого1анашкахь хила езар-кха аьлла хета, кьоман уггар а хьекьален долу дакьа ма ду и. Шемал-м г1оьртира кьовсамна улло, харцоно и сихонца мерцира, т1аккха вага а вина чим бира цунах. Эмин Шемалах кхачьрдаш санна хетало, цунна атта ду аьлла а хета, геннара хьожуш латта, бакьверг а воцург а билгалваккха, эшнарг бехкеван а, воьжначунна т1е п1елг хьажон а. Оцу хенахьлера интеллигенци ян а яра шен кьоман хиламийн «...лаамза хилла теш...», я кьомана хьалха яьлла нийса некь гайта а де доцуш, я кьовсаман байракх буйна эцан а стогалла доцуш. Генара кхечу пачхьалкхашкара, уллора вайн пачхьалкхан кхечу регионаш-кара х1ун хуьлу хьовсар дар-кх цара хаьржинарг «...теш хилар...». «Оппозици» сардамийн дош долчу хенахь, кхин кьийсам латтон де долуш ца хилира Шемал а. Мухха делахь а, оцу оппозиционераша толам баккхалца и ваьхнехьара цхьа дарж а кхача мегара цуьнга, хьалха советан 1едал долуш санна наха а лоруш стаг а хилла д1авахан а тарлора иза. Саида а дийна йисан тарлора, хенан кьизалло «гуора ца йожош». Амма хенан хиламан кхел кхочушхилира оьздачу мискана Саидин а, заманан кьизалло хьекьалах талхавал к1еда хиллачу Шемалан а, шех х1ара ду аьлла цхьа а пайданехьа х1ума ца даьллачу Эминин а дахарехь.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.